

PRAKTICKÉ POZNATKY Z DRUHOVÉ OCHRANY ROSTLIN A ŽIVOČICHŮ

VLASTIMIL KOSTKAN, FILIP TRNKA, VÁCLAV DVOŘÁK

RNDr. VLASTIMIL KOSTKAN, Ph.D.
Působil na Katedře ekologie a životního prostředí PŘF UP v Olomouci, kde se věnoval především výuce ekologie, ochrany přírody, managementu chráněných území i živočišných druhů. Od roku 2012 pracuje v soukromém sektoru a věnuje se biologickým průzkumům, biologickému i naturovému posuzování, managementu bobra evropského, vzdělávání i koncepčním otázkám ochrany přírody. Od roku 1991 je jeho jméno spojeno s návratem bobra evropského do Litovelského Pomoraví.

Mgr. FILIP TRNKA

Dlouhodobě se věnuje především herbivorním broukům se specializací na nosatcovité (Curculionoidea) a jejich faunistice, ohrožení a ochraně. Působí v soukromém sektoru a na volné noze jako zoolog.

Mgr. VÁCLAV DVOŘÁK

V letech 2016-2018 pracoval jako kurátor botanických sbírek Vlastivědného muzea v Olomouci, od února 2018 působí jako vedoucí Botanické zahrady Univerzity Palackého v Olomouci. Dlouhodobě se zabývá problematikou ochrany vzácných a ohrožených druhů rostlin, zejména biogeografií vybraných rodů *Thesium*, *Daphne* a *Thymelaea*.

Ochrana jednotlivých druhů rostlin a živočichů, ve slangu legislativy „druhovú ochrana“, nemá v dlouhé historii české ochrany přírody zdaleka tak slavnou minulost, jako ochrana územní. Přestože se někteří osvícení majitelé velkých panství snažili už ve století osmnáctém, na poslední chvíli, zabránit vyhubení medvědů či rysů, prakticky nikdy se to nepodařilo, protože nešlo o plošná opatření. Na některých panstvích se totiž ve stejnou dobu vyplácely za ulovené šelmy odměny.

Současná legislativa ochrany druhů rostlin a živočichů je zakotvena v části páté (§46-57) zákona č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, v platném znění. Tato část zákona definuje tři kategorie ochrany (kriticky ohrožené, silně ohrožené a ohrožené druhy) a podmínky jejich ochrany. Seznamy konkrétních druhů a jejich zařazení do kategorií jsou uvedeny v přílohách vyhlášky č. 395/1992 Sb., v platném znění.

První seznamy „užitečných“ druhů na našem území vznikaly ve druhé polovině 19. století. Takové pojetí souviselo především s pohledem člověka – hospodáře, který si uvědomil přímé pozitivní vlivy (dnes bychom možná řekli „ekologické služby“)

některých živočišných druhů na zemědělství a lesnictví. V době svého vzniku mělo takové rozdělení i pozitivní ochranné dopady (například zákaz tzv. „čižby“, tedy chytání pěvců a jejich prodej na trzích pro krátkodobé chovy), ale současně probíhal lov „škodlivých“ živočichů, včetně vyplácení odměn za takovou činnost. Přes několik desetiletí rozvoje moderních přístupů k ochraně přírody přežívá v některých skupinách veřejnosti tradiční rozdělení živočichů na „škodlivé“ a „užitečné“. Proto je nutné současné pohledy na komplexní postavení druhů v ekosystému nadále propagovat a prosazovat ve všech vzdělávacích a popularizačních materiálech a akcích pro veřejnost, aby postupně došlo k vymýcení zastaralých představ o rozdělení druhů na „užitečné“ a „škodlivé“.

Když tedy pomineme stálou potřebu výchovy a vzdělávání, může se dnešní praxe ochrany druhů jevit jako nejjednodušší součást široké problematiky ochrany přírody. Zdá se tedy, že na této tématice není co nového objevovat nebo měnit. Je tomu ale opravdu tak?

Nelze zpochybnit, že druh, ohrožený (lidským vlivem) nebo vzácný (například

Kotvice plovoucí (*Trapa natans*) na rybníku v Chropyni. I v takovém případě je možné porušit zákon odebráním jediného jedince. Foto Vlastimil Kostkan

*Bobr evropský (Castor fiber) – téměř všudypřítomný, ale stále přísně chráněný.
Foto Vlastimil Kostkan*

výjimečnými požadavky na prostředí či omezeným areálem rozšíření), je prostě nezbytné chránit především v místě, kde se vyskytuje a pokud možno eliminovat všechny negativní vlivy, které by mohly ovlivnit rozlohu a charakter jeho biotopu a snížit početnost jeho populace. U druhů, jejichž úbytek byl způsoben působením člověka, je legitimní i snaha populace posílit, minimálně na geneticky trvale udržitelnou početnost. Nikoho asi nenapadne snažit se rozšířit endemický druh do nějakých dalších území a veškerou snahu nasměrujeme na ochranu jedinečného biotopu, kde se takový druh nachází. Přitom už ale několik desítek let ochotně akceptujeme tzv. „záchranné transfery“ s cílem vymístit chráněné druhy z místa, ve kterém má probíhat stavba. Předcházejí tomu často velmi podrobné a drahé průzkumy, které přesně stanoví, jaké druhy a kolik jedinců těchto druhů bude přeneseno na jiné místo a často je vyžadováno, aby byli důsledně přeneseni úplně všichni jedinci. Ovšem na monitoring na náhradních stanovištích už peníze nebývají a mnohdy k tomu chybí i odvaha, protože by se mohlo ukázat, že transfer stejně nepřinesl žádoucí efekt. Za všechny uvedu jeden z příkladů, který tuto skutečnost odhaluje v celé nahotě. Ze dna budované soustavy nádrží Nové Mlýny byly přeneseny desítky tisíc jedinců bledule letní, sněženky podsněžníku a ladaněk. Kolik jich dnes najdeme na náhradních lokalitách? Pohybujeme se v jednotkách procent!

Věc je přitom velice jednoduchá. Rostliny

a živočichové rostou a žijí tam, kde mají vhodné podmínky. Kde je nemají, tam nejsou nebo živoří. Pokud je přeneseme na lokalitu, kde již rostou a žijí, populace pravděpodobně dosáhnou vždycky jen takové početnosti, jaká odpovídá kapacitě prostředí. Jinak řečeno, za několik let po transferu bude početnost populace stejná, jaká byla před jeho zahájením. Jediná šance, jak úspěšně přenést rostliny nebo živočichy na náhradní stanoviště, je vytvoření náhradního biotopu na místě zcela novém (tedy dosud ochranařsky nevýznamném) nebo v minulosti degradovaném. Ovšem, příznivej si, pro kolik druhů zvláště chráněných druhů rostlin a živočichů skutečně dokážeme vytvořit dlouhodobě vyhovující podmínky a případně je zde vhodným managementem dlouhodobě udržet? Možná pro několik desítek, při čemž asi bezkonkurenčně vedou obojživelníci a plazi. Naopak donkichotským příkladem může být snaha o repatriaci matizny bahenní na Černovířském slatiništi u Olomouce. I přes vynaložené lidské úsilí a finanční prostředky se doposud nepodařilo obnovit životaschopnou, samovolně se rozmnožující populaci. Nepodařilo se totiž odstranit klíčový problém na této lokalitě, kterým byl pokles hladiny podzemních vod.

Po roce 1992, kdy u nás začala platit nová legislativa (zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, a jeho prováděcí vyhláška č. 395/1992 Sb.), jsme (někteří) propadli nadšení, že jsme problém druhové ochrany vyřešili. Nová legislativa ochrany přírody a krajiny byla opravdu převratná,

ale současně v ochraně přírody doslova zafixovala některá, v devadesátých letech již překonávaná paradigmatata.

Zákon z roku 1992 vedle sebe postavil klasičtý pohled, že ohrožený druh musíme chránit (každého jedince a ve všech jeho vývojových stádiích), a poněkud modernější širší náhled, že nelze záměrně poškozovat biotopy výskytu zvláště chráněných druhů. Tyto dvě výsady ovšem platí pouze pro tři skupiny zvláště chráněných „vyvolených“ druhů, vyjmenovaných ve vyhlášce. Pro všechny ostatní druhy zbyla jen vágně definovaná „obecná“ ochrana, se kterou dodnes neumějí pracovat ani pracovníci veřejné správy, ani zpracovatelé posudků a hodnocení na různé stavby a záměry.

Zvláště chráněné druhy (zvláště ty přizpůsobivé) se často stávají náhradním argumentem vyjádření kompetentního orgánu ochrany přírody (dále jen OOP) tam, kde by měly být argumentem jiné části zákona (funkce ekosystémů, významný krajinný prvek, obecná ochrana přírody). Výsledkem je (při minimálním biologickém vzdělání oponentů) naprostá dehonestace ochrany přírody.

Zmíněná „nedotknutelnost“ se vztahuje i na populace zvláště chráněných druhů, které by biolog, mající ponětí o rozšíření daného taxonu, jen těžko označil za přirozené. Takové populace nezřídka vznikly úmyslným šířením za účelem estetického okrašlování či snahy o laickou „pomoc“ danému taxonu. Děje se tak anonymně, bez povolení OOP, ale prokázat uměle vzniklou populaci je obtížné. Pomůckou by mohly být databáze rozšíření zvláště chráněných druhů, které jsou ovšem často neúplné, přístupné omezeně a paradoxně neověrohodnější data v nich představují odborníkem revidované herbářové položky. Tedy materiál, který je jedním z nejožehavějších témat v druhové ochraně rostlin, OOP *ad libitum* tolerovaný, ale většinou pořízený bez patřičných povolení. Stejná situace panuje i u entomologických sbírek – amatérských i profesionálních. V ČR máme početnou základnu entomologů a díky několika generacím jsme ve faunistických datech z našeho území na světové špičce. Většina sběrů ale proběhla a stále probíhá bez povolení na odchyt a sběr ZCHD, zároveň také bez povolení sběru v zvláště chráněných územích. Při tom by bez těchto sběrů bylo těžké posoudit, jaké mají být nastaveny konkrétní ochranařské priority. Často totiž lokality, které jsou z hlediska jedné biolo-

gické specializace „nezajímavé“, mohou hostit vzácné druhy ze skupin jiných.

Diskutabilní kapitolu z praxe představuje využívání Červených seznamů ohrožených a vzácných druhů rostlin a živočichů např. pro hodnocení podle § 67 zákona č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny. V dnešní překotné době se rychlost jejich vydávání značně zvýšila a podle přijímaného mezinárodního úzu tomu tak bude i nadále. Na příkladu těch botanických: od roku 2001 do roku 2017 byly vydány tři celostátní Červené seznamy (dvakrát jako dílo AOPK, jednou jako odborný článek v časopise *Preslia*) a nejméně dva regionální – pro Moravskoslezský kraj (Moravskoslezská pobočka České botanické společnosti), jižní část Čech (Jihočeská pobočka České botanické společnosti). Přestože v době vydání Červené seznamy prezentují ucelenější a také aktuálnější pohled na stav ohrožení druhů daného území, jejich status není v zákoně o ochraně přírody nijak ošetřen. Představují pouhý výčet druhů, na něž by měl být brán zřetel, nehledě na jejich (ne)zařazení do seznamu zvláště chráněných druhů. Již ale nevíme, kdo zřetel brát má – biolog zpracovávající průzkum v terénu, investor nebo úředník, který hodnotí výsledek takového průzkumu? Který z Červených seznamů má větší váhu? Celostátní, krypticky sestavovaný jednotkami lidí, nebo regionální, který je podložen činností celé pobočky České botanické společnosti s rozsáhlou a přístupnou databází floristických nálezů? A který použít? Ten aktuální se zcela novou metodikou dle kritérií IUCN nebo ten předešlý, na který si uživatelé dokázali postupem let „zvyknout“? Výsledkem bývají průzkumy plné zkratkami složených z písmen, číslic a symbolů, jejichž význam je v důsledku nulový. Vytrácejí se i informace o hodnotě zkoumaného území, neopírají-li se o nálezy „vyhláskových“ druhů či prioritních naturových biotopů.

V době schválení zákona č. 114/1992 Sb. jsme, poněkud naivně, předpokládali pozitivní vývoj struktury krajiny. Ovšem návrat mezi s koroptvemi, opětné rozdělení komunisty vytvořených lánů zpět do drobné držby, zodpovědný přístup vlastníků k půdě atd. byly jen chimérou. Zázrak se prostě nekonal. V současné době na většině rozlohy zemědělské půdy podnikají (nedovolím si použít výraz ‚hospodaří‘) subjekty, jejichž přístup je o třídu horší, než byl přístup JZD a státních statků pod

tehdy nenáviděným tlakem plánů komunistických pětiletok. Trvalá udržitelnost je většinou podnikatelů v zemědělství cizí, vidí jen aktuální (dotační) výnos a tak, bez ohledu na stav krajiny a její biodiverzity, pěstují řepku na bionaftu, kukuřici pro bioplynové stanice a cukrovku na výrobu lihu pro rádoby „ekologické“ formy energie. Co na tom, že výsledné energetické výstupy jsou nižší než vstupy, co na tom, že mezi těmito plodinami najdeme spíše několik málo problémových invazních druhů než druhů dříve v zemědělských ekosystémech běžných. O ohrožených a z krajiny mizících druzích ani nemluvě. Takové už na takto obhospodařovaných polích nejsou prakticky vůbec. Bohužel, lepší situace není ani v naprosté většině hospodářských lesů. Druhově a věkově uniformní lesní monokultury poskytují vhodné podmínky jen pro omezený počet druhů rostlin a živočichů. Druhová ochrana se v současné praxi často zúžila na sice jednoduché a snadno vymahatelné, ale zato velmi zastaralé a přežitě paradigmatu, že zvláště chráněný druh (jedinec zvláště chráněného druhu) je nedotknutelný. V legislativě zcela chybějí biologicky snadno odůvodnitelné postupy, které by odlišily například ochranu jedinců kriticky ohrožených velkých druhů obratlovců, kde úhyn každého jedince může přezívat populaci ohrožit, od postupů vůči bezobratlým. Prakticky vyjádřeno: pokud si vědecká organizace požádá o odlov/odchyt několika jedinců dlouhodobě žijících druhů typu vydry, losa, medvěda atd. za účelem např. analýzy DNA a prověření jejich ohroženosti a vazby na okolní popu-

lace, úředník vychází ze stejných zákonných podmínek, jako když žádá o sběr (odlov) několika jedinců z dočasně mnohamilionových populací žábřonožek nebo listonohů, kde jedinec neznamena pro další vývoj druhu vůbec nic. Konkrétně známe případ, kdy orgán veřejné správy nepovolil odchyt žábřonožek pro analýzu DNA ani po vykladení vajíček, ale současně na stejných lokalitách povolil plošné insekticidní postřiky proti komárům.

Neumíme (a zákon nám to ani nedovoluje) pracovat s různorodými nároky druhů na prostředí a s jejich flexibilitou na vlivy různých lidských činností.

Po mnoho desetiletí přijímané jednoduché paradigma přístupu ke zvláště chráněným druhům vede až přílišnému zjednodušení: - zvláště chráněný druh je ohrožen vymizením, musíme jej chránit za každou cenu - zvláště chráněný druh je citlivý na změny prostředí, jeho prostředí nesmíme měnit - zvláště chráněný druh je vázán na člověkem minimálně narušené biotopy a každý zásah a lidská aktivita jej ohrožuje.

Tyto tři body sice platí jen částečně, ale současně výborně fungují, pokud je třeba najít zvláště chráněný druh jako důvod pro nepovolení nějaké stavby. Zvláště chráněné, především teplomilné druhy hmyzu a plazy často najdeme na spoustě ruderálů, opuštěných staveb nebo i na náspech frekventovaných komunikací. Mravence rodu *Formica* pak i v té nejšílenější smrkové nebo borové monokultuře a čmeláky rodu *Bombus* můžeme do seznamu zjištěných druhů na většině lokalit psát ještě před tím, než na ně fyzicky přijedeme. Podobně je

Biotop asi 30 let starého rumišťe. Za jedinou sezónu zde bylo nalezeno 10 zvláště chráněných druhů a 16 druhů červených seznamů rostlin i živočichů. Foto Vlastimil Kostkan

Lomikámen trojprstý (Saxifraga tridactylites), spontánní šíření, v České republice zvláště chráněného druhu, z primárního biotopu vápencových skal na sekundární stanoviště železničních těles je typické pro celou střední Evropu. S rapidním přibýváním lokalit chráněné jarní efeméry na antropogenních stanovištích si zatím vyhláška o zvláště chráněných druzích neporadila. Mikulov, duben 2017. Foto Václav Dvořák

na tom i střeplík Scheidlerův, svižník polní nebo zlatohlávek tmavý. Lomikámen trojprstý, zvláště chráněný jako silně ohrožený, se dnes samovolně šíří feroviatickou cestou a za pár let nebude pravděpodobně chybět v žádném kolejišti vlakových nádraží. Nejde jen o drobné druhy, kterým stačí mikrobiotopy, rychle vznikající i na sekundárních stanovištích. Prakticky na celé Moravě platí (a za pár let tomu tak bude i v Čechách), že co potok, to bobr. A důvod vydávat výjimky je na světě, správný proces se protahuje. A přitom někdy zcela zbytečně komplikuje záměry, přestože tyto druhy nemohou být negativně dotčeny a někdy stavební činnost může dokonce přechodně jejich biotopy podpořit. Příklad?

Představte si 40 ha velký lán řepky. Křepelka nezavolá, koroptev nezačírčíká. A pokud sem omylem odněkud zabloudí čmelák, nejspíše po pár metrech padne na zem omámen některou ze složek pesticidního koktejlu. A pak se zde začne stavět. Vzniknou hromady (skrývky), v kolejiích nezpevněných cest stojí celé jaro voda. Na plochách po skrývce prohojené ornice, do míst, kde se zrovna nestaví ani zde nejezdí auta, naletí vzácné pionýrské druhy. Stavba se zdržuje, mění se plány a z pustého pole máte za 2-3 roky „rezervaci“ s plazy, obojživelníky, teplomilným hmyzem a s ptáky v zemědělské krajině zaniklých úhorů. Podobně fungují kamenolomy, zvodnělé jámy pro těžbu štěrkopísku atd.

Nezbytnost vydávání výjimek a dodržování podmínek, stanovených v jejich rámci, na jedné straně nesmírně komplikuje průzku-

my (vědecké i praktické – třeba v rámci průzkumů pro biologická a jiná hodnocení); přitom podmínky jsou často prakticky nesplnitelné. Typický příklad: před zahájením průzkumu lokality často nevíme, které zvláště chráněné druhy rostlin a živočichů na lokalitě jsou a které mohou být odchyceny v rámci různorodých metodik a do různých forem pastí. Botanici tento problém řešit nemusí, většinou druhy určí na lokalitě bez zásahu do celistvosti rostliny. Ale například entomologové často zvláště chráněný druh pro lokalitu objeví současně s porušením zákona o jeho ochraně – tedy když jej bez vydané výjimky chytí do některého z mnoha typů pastí.

Řada z vás má možná po přečtení tohoto článku pocit, že je všechno špatně a že by snad ani rostliny a živočichové neměli být chráněni. Ale to tak není, šlo nám především o to, abychom se společně pokusili nad stavem zamyslet a postupně jej zefektivnit. Konkrétně se domníváme, že by změny měly proběhnout v následujících okruzích:

- Současné tři kategorie (kriticky ohrožené, silně ohrožené a ohrožené) ochrany jsou neefektivní. Z hlediska „sily ochrany“ jedinců ohrožených druhů by úplně stačily kategorie dvě.

- Jestliže nám tak trochu přebývá kategorie chránící jedince, zcela nám chybí legislativní nástroj k ochraně biotopů, které jsou většinou klíčové pro ochranu velkého množství druhů (především bezobratlých živočichů).

- Ochrana jedinců má svůj význam přede-

vším u obratlovců a částečně u rostlin, ale u bezobratlých je až na výjimky (např. cikáda viničná, kde je malá populace tvořená každoročně jen několika jedinci) naprosto bezpředmětná.

- Při ochraně velkých populací nemá žádný smysl zachránit každého jedince, cílem je zachovat především genofond v celé jeho šíři. Pokud je na náhradní stanoviště transferována populace o stovkách nebo tisících jedinců, nepřenesení několika jedinců nebo desítek jedinců z původní lokality (a jejich usmrcení při zahájení stavby) nehraje roli. Důležitější je, aby se genofond populace zachoval na náhradním stanovišti. Pokud je náhradních stanovišť více, neměla by být oddělena migračními bariérami a ležet ve velké vzájemné vzdálenosti.

- Měli bychom opustit paradigma, že každý zvláště chráněný druh je vzácný, ojedinělý a proto i všude a za všech okolností nedotknutelný. Rychlý rozvoj populací kormoránů, bobrů a částečně i yder musí přinést i jiný pohled na vlivy zásahů do jejich biotopu nebo dokonce případnou regulaci početnosti – minimálně na přesně definovaných územích a samozřejmě za přesně definovaných podmínek. Podobně u hmyzu zákon nestihá reagovat na populační změny; již zmíněný zlatohlávek tmavý byl ještě před třiceti lety považován za teplomilný stepní relikv a dnes ho plošně najdeme na celém území od nížin do hor. Z praxe dobře víme, že v dnešní době často pracují ve velkých projekčních kancelářích a v developerských firmách lidé s kvalitními ekologickými znalostmi, kteří dokáží velice snadno rozeznat, kdy jsou omezení zdůvodněná druhovou ochranou, stanovovaná veřejnou správou ochrany přírody a někdy vnucovaná občanskými sdruženími, pouhým zneužitím nepřilíhli kvalitní legislativy. To bohužel přispívá k současnému špatnému pohledu veřejnosti na ochranu přírody. Pokud ochrana přírody (a tím myslíme nejen veřejnou správu, ale i nestátní subjekty) neučiní vstřícné kroky a nebude otevřená, podporu veřejnosti nezíská. Pak už skutečně ohroženým druhům nepomohou ani ty nepřísrnější zákony a restriktivní opatření.